

ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΔΑ:

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων

7^ο Πανελλήνιο Συνέδριο

Εκπαίδευση και Πολιτισμός στον 21^ο αιώνα

Πρακτικά Συνεδρίου
Τόμος Δ΄

7ο Πανελλήνιο Συνέδριο Εκπαίδευση και Πολιτισμός στον 21^ο αιώνα

Μουσείο Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης του ΕΚΕΔΙΣΥ

Παιδαγωγική Εταιρεία Ελλάδος

Τμήμα Διοίκησης Τουρισμού Πανεπιστημίου Πατρών

7ο Πανελλήνιο Συνέδριο Εκπαίδευση και Πολιτισμός στον 21^ο αιώνα

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Τόμος Δ΄

Επιμέλεια: Ευαγγελία Κανταρτζή, Θάνος Φουργκατσιώτης

ISBN: 978-618-5458-55-3(Τόμος Δ΄)

ISBN SET: 978-618-5458-51-5

Αθήνα 2022

© Μουσείο Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης του ΕΚΕΔΙΣΥ
Ανάρτηση του τόμου: www.ekedisy.gr
Επιμέλεια έκδοσης: Ευαγγελία Κανταρτζή, Θάνος Φουργκατσιώτης
Έτος έκδοσης: 2022
ISBN: 978-618-5458-55-3 (Τόμος Δ')

ISBN SET: 978-618-5458-51-5

Την ευθύνη των κειμένων φέρουν οι συγγραφείς και διατηρούν το δικαίωμα χρήσης τους. Απαγορεύεται η με οποιοδήποτε τρόπο αναπαραγωγή των κειμένων. Επιτρέπεται η χρήση των κειμένων για επιστημονικούς και διδακτικούς λόγους.

Υπόδειγμα βιβλιογραφικής αναφοράς

Κανταρτζή, Ε. & Φουργκατσιώτης, Θ. (επιμ.) 7ο Πανελλήνιο Συνέδριο: Η εκπαίδευση και ο πολιτισμός στον 21ο αιώνα. Αθήνα: Μουσείο Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης του ΕΚΕΔΙΣΥ, Α' τόμος

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Πρόεδρος

Μαλαφάντης Κωνσταντίνος, Καθηγητής, Ε.Κ.Π.Α.

Μέλη

Αγγελίδης Παναγιώτης, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Λευκωσίας

Αθανασιάδης Θεοχάρης, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Ακριτόπουλος Αλέξανδρος, Καθηγητής, Π.Δ.Μ.

Αντωνίου Χρήστος, Καθηγητής, Α.Π.Θ.

Αργυροπούλου Μαρία, ΕΔΙΠ Τμήματος Διοίκησης Τουρισμού, Πανεπιστήμιο Πατρών

Βλαβιανού Αντιγόνη, Καθηγήτρια, ΕΑΠ

Γαλανάκη Ευαγγελία, Καθηγήτρια, Ε.Κ.Π.Α.

Γιαννικοπούλου Αγγελική, Καθηγήτρια, Ε.Κ.Π.Α.

Γρόλλιος Γεώργιος, Καθηγητής, Α.Π.Θ.

Γώγου Λέλα, Καθηγήτρια, ΠΑ.Δ.Α.

Δαλακούρα Αικατερίνη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Δημάκος Ιωάννης, Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών

Δημάση Μαρία, Καθηγήτρια, Δ.Π.Θ.

Δημητριάδου Αικατερίνη, Καθηγήτρια, Π.Δ.Μ.

Ηλιάδου-Τάχου Σοφία, Καθηγήτρια, Π.Δ.Μ.

Θεοδωροπούλου Έλενα, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Ιορδανίδης Γεώργιος, Αναπληρωτής Καθηγητής, Π.Δ.Μ.

Ιωαννίδου-Κουτσελίνη Μαίρη, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κύπρου

Κακάμπουρα Ρέα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Ε.Κ.Π.Α.

Κακανά Δόμνα-Μίκα, Καθηγήτρια, Α.Π.Θ.

Καλδή Σταυρούλα, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Καλογιαννάκη Πέλλα, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Καμέας Αχιλλέας, Καθηγητής ΣΘΕΤ, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Κανατσούλη Μένη, Καθηγήτρια, Α.Π.Θ.

Καρακατσάνη Δέσποινα, Καθηγήτρια, Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Καρακατσάνης Παναγιώτης, Καθηγητής, Δ.Π.Θ.

Καραφύλλης Αθανάσιος, Καθηγητής Δ.Π.Θ.

Καψάλης Γεώργιος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Κιμουρτζής Παναγιώτης, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Κοντάκος Αναστάσιος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Κουτρομάνος Γεώργιος, Επίκουρος Καθηγητής, Ε.Κ.Π.Α.

Κουτρούμπα Κωνσταντίνα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Κουτσονίκος Ιωάννης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών

Κυπριανός Παντελής, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών

Κωνσταντίνου Χαράλαμπος, Ομότιμος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Λαλαγιάννη Βασιλική, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Λιάμπας Τάσος, Επίκουρος Καθηγητής, Α.Π.Θ.

Ματθαιουδάκη Μαρίνα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Α.Π.Θ.

Μαυρογένη Σταυρούλα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΠΑ.ΜΑΚ.

Μαυροσκούφης Δημήτρης, Καθηγητής, Α.Π.Θ.

Μιχάλης Αθανάσιος, Επίκουρος Καθηγητής, Ε.Κ.Π.Α.

Μούλιου Μάρλεν, Επίκουρη Καθηγήτρια, Ε.Κ.Π.Α.

Μουσένα Ελένη, Επίκουρη Καθηγήτρια, ΠΑ.Δ.Α.

Μπαμπάλης Θωμάς, Καθηγητής, Ε.Κ.Π.Α.

Μπίκος Κωνσταντίνος, Καθηγητής, Α.Π.Θ.

Μπέτσας Ιωάννης, Επίκουρος Καθηγητής, Π.Δ.Μ.

Μπουζάκης Σήφης, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών
Νίκας Ιωάννης, Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών
Νικολάου Γιώργος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών
Νιφτανίδου Θεοχαρούλα, Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πατρών
Ντίνας Κωνσταντίνος, Καθηγητής, Π.Δ.Μ.
Ντολιοπούλου Έλση, Καθηγήτρια, Α.Π.Θ.
Παγγέ Τζένη, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Παπαδάκης Νίκος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Παναγόπουλος Αλκιβιάδης, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών
Παπαδοπούλου Βασιλική, Καθηγήτρια, Π.Δ.Μ.
Παπαπετρόπουλος Πέτρος, Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών
Πάτσιου Βασιλική, Καθηγήτρια, Ε.Κ.Π.Α.
Πλακίτση Αικατερίνη, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Πουλάκη Ιουλία, Επίκουρος Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πατρών
Ράπτης Νικόλαος, Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Ραφαηλίδης Απόστολος, Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών
Ρεκαλίδου Γαλήνη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Ρεράκης Ηρακλής, Καθηγητής, Α.Π.Θ.
Σακελλαρίου Μαρία, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Σκαρπέλος Γιάννης, Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Σοφός Λοΐζος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Ταρατόρη Ελένη, Καθηγήτρια, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Τάφα Ευφημία, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Τσιλιμένη Τασούλα, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Υφαντή Αμαλία, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πατρών
Φιλιππουπολίτη Αναστασία, Επίκουρη Καθηγήτρια Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης
Φούκας Βασίλης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Α.Π.Θ.
Φτιάκα Ελένη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κύπρου
Φωτιάδης Κώστας, Καθηγητής, Π.Δ.Μ.
Χαραλάμπους Δημήτρης, Καθηγητής, Α.Π.Θ.
Χατζηγεωργίου Ιωάννης, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Χατζηδήμου Δημήτριος, Καθηγητής, Α.Π.Θ.
Χουρδάκης Αντώνης, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης

COVID-MAPPING: Το πορτραίτο της πόλης σε συνθήκες κρίσης

Σπύρος Τσαφαράς, Θάλεια Τσαλκικιζή, Βασίλης Τσέτσος, Κέλλυ Παπακωνσταντίνου, Αλεξία Δότση σελ. 339

Συμπεράσματα από τη χρήση της πλατφόρμας Museotek για απομακρυσμένα εκπαιδευτικά προγράμματα μουσείων κατά την περίοδο της πανδημίας

Παναγιώτα Τσαχαλίδου σελ. 350
Ψυχοκοινωνική προσαρμογή σε μαθητές Ε΄ Δημοτικού με και χωρίς ειδικές μαθησιακές δυσκολίες

Μαγδαληνή Τσεβρένη σελ. 362
Κατανοώντας τα στερεότυπα και τις κοινοτοπίες: ένας δρόμος για την καταπολέμηση των προκαταλήψεων

Αικατερίνη Τσέκου σελ. 371
Τα γυναικεία πρότυπα στο σχολικό βιβλίο Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία Γ΄ Γυμνασίου

Ευαγγελία Τσελεπή Κωστίκα, Ιωάννης Θωϊδης σελ. 383
Η ώρα έναρξης των μαθημάτων: Αντιλήψεις μαθητών και γονέων του Δημοτικού Σχολείου

Ευαγγελία Τσιομάνη σελ. 393
Πώς συμβάλλουν οι τέχνες στη συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού προσχολικής ηλικίας

Βασιλική Τσούλου σελ. 401
Η εποχή του λίθου μέσα από αρχαιολογικά ευρήματα- Μία διαφοροποιημένη διδασκαλία για το μάθημα της Ιστορίας της Γ΄ Δημοτικού

Μαρία-Ευφροσύνη Τσουρέκα σελ. 412
Η εκπαίδευση ως μοχλός κοινωνικής ένταξης σε διαφοροποιημένα πολιτισμικά περιβάλλοντα

Αναστασία Φακίδου σελ. 422
Κοινωνικά θέματα στην Εικαστική Εκπαίδευση: διδάσκοντας Εικαστικά με θέμα την πανδημία Covid19

Στέφανος Φευγαλάς σελ. 430
Η Μουσική Σχολή του Συλλόγου «Διαγόρας» Ρόδου από το 1915 ως το 1929

Σταυρούλα Φραγκομανώλη σελ. 442
Ένα μαθητικό αφιέρωμα στα Νέα Ψαρά

Η Μουσική Σχολή του Συλλόγου «Διαγόρας» Ρόδου από το 1915 ως το 1929

Στέφανος Φευγαλάς

Μουσικολόγος. ΜΑ Ιστορική Έρευνα, ΜΑ Δημόσια Ιστορία

Υποψήφιος Διδάκτορας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

s.fevgalas@uoi.gr

Περίληψη

Στη δραστηριότητα του Γυμναστικού Συλλόγου *Διαγόρας*, που ιδρύθηκε το 1905 στην πόλη της Ρόδου, καταγράφεται σημαντικό «εκπολιτιστικό» έργο που περιλαμβάνει διαλέξεις, παραγωγή θεατρικών έργων και λειτουργία μουσικού τμήματος. Σε αυτό το πλαίσιο λειτούργησε από το 1915 ως το 1929, με διάφορες μορφές, κάτω από τη διεύθυνση τριών μουσικοδιδασκάλων, η Μουσική Σχολή του σωματείου. Το πλαίσιο λειτουργίας του συλλόγου και των συνόλων σχετίζεται με τις συνθήκες της εν λόγω περιόδου, με τις ανάγκες και τις προθέσεις της ελληνικής κοινότητας. Στην εισήγηση αυτή καταγράφεται η δραστηριότητα των συνόλων, διερευνάται το εκπαιδευτικό πλαίσιο των μουσικών τμημάτων και το μουσικό ρεπερτόριο που παρουσίασαν. Επίσης, γίνεται ειδική αναφορά στο έργο των μουσικοδιδασκάλων και διερευνάται η συνθετική τους δραστηριότητα.

Λέξεις-κλειδιά: μουσική εκπαίδευση, Ρόδος, Διαγόρας, μαντολινάτα, φιλαρμονική.

1. Εισαγωγή

Ένα σημαντικό μέρος της πολιτιστικής και εκπαιδευτικής ιστορίας της Ρόδου των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα συνδέεται με τη δράση των Σωματείων που λειτούργησαν στην πόλη και στα μεγαλύτερα χωριά. Ο σύλλογος *Διαγόρας*, του οποίου η δραστηριότητα έχει αποτυπωθεί εκτενώς στο σχετικό έργο του Μανώλη Παπαϊωάννου (2005),¹⁹ αποτέλεσε για ορισμένη περίοδο το μαζικότερο σωματείο του νησιού. Στην παρούσα εργασία αξιοποιείται ως κύρια πηγή ο τοπικός Τύπος της εποχής, με στόχο να αναδειχτούν επιλεγμένες πλευρές της δράσης και του τρόπου οργάνωσης της Μουσικής Σχολής του συλλόγου. Συγκεκριμένα, μελετήθηκαν περίπου 1100 φύλλα των εφημερίδων *Αυγή Δωδεκανησιακή* (Αθήνα), *Δωδεκάνησος* (Αλεξάνδρεια) και *Ροδιακή* (Ρόδος).

2. Το κοινωνικό, πολιτικό και εκπαιδευτικό περιεχόμενο των μουσικών συνόλων

Κατά την υπό μελέτη περίοδο, η Ρόδος βρισκόταν υπό ιταλική κυριαρχία. Αυτό είχε αντανάκλαση, εκτός από την ίδια τη λειτουργία των συλλόγων, και στη λειτουργία των εφημερίδων. Οι σημαντικοί περιορισμοί -συχνά μεταβαλλόμενοι- εκφράζονταν με φαινόμενα λογοκρισίας και αυτολογοκρισίας (Λογοθέτης, 2010; Τσιρπανλής, 1998). Το φαινόμενο αυτό χρειάζεται να υπολογίζεται και να επισημαίνεται κατά τη μελέτη του τοπικού Τύπου. Κύρια πηγή για τη μελέτη της δράσης του *Διαγόρα* αποτέλεσε η εφημερίδα *Ροδιακή*, λόγω της ιδιαίτερης οργανωτικής σχέσης με τον σύλλογο για μεγάλη χρονική περίοδο. Πιο συγκεκριμένα, ο διευθυντής της εφημερίδας Εμμ. Καλαμπίχης αποτέλεσε ιδιαίτερα ενεργό μέλος του συλλόγου, ενώ διετέλεσε και πρόεδρος. Τέλος, αξ σημειωθεί ότι η *Ροδιακή*, μέσω του διευθυντή της, εξέφραζε τις κυρίαρχες απόψεις και επιθυμίες της

¹⁹ Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στην κόρη του συγγραφέα, Αναστασία Παπαϊωάννου, οι συζητήσεις με την οποία αποτέλεσαν και την αφορμή για την παρούσα εργασία.

ελληνικής κοινότητας, καθώς και τα τοπικά όργανα (Μητρόπολη, Δημογεροντία, εκπαιδευτικές επιτροπές κ.λπ.) (Λογοθέτης, 2010).

Η όποια δράση στον τομέα του πολιτισμού από τα σωματεία της ελληνικής κοινότητας πρέπει να εξετάζεται στο πλαίσιο της σχεδιασμένης ιταλικής παρέμβασης στον τομέα του πολιτισμού. Πιο συγκεκριμένα, στην προσπάθεια να δικαιολογηθεί και να ενισχυθεί η ιταλική κυριαρχία στα Δωδεκάνησα, καταγράφεται μία σειρά από ιδεολογικές χρήσεις του πολιτισμού και της ιστορίας (Τσιρπανλής, 1998). Από τη μία πλευρά, τα τεράστια ιταλικά κονδύλια στόχευαν στον εξωραϊσμό της ιταλικής επεκτατικής πολιτικής με τον μανδύα ενός πολιτισμού με εκσυγχρονιστικό πρόσωπο, σε μία συνολική πολιτιστική παρέμβαση στο πεδίο του δημόσιου χώρου (Γιαννόπουλος, 2006; Κυπριώτης, 1988). Από την άλλη πλευρά, η διοίκηση του νησιού έχοντας ξεκάθαρο (τουλάχιστον από το 1923) ότι η Ιταλία δεν θα εγκαταλείψει τα Δωδεκάνησα, προόρισε τη Ρόδο από νωρίς ως τόπο παραθερισμού των Ιταλών (Νικολάου & Αγγελής, 2009). Η τουριστική πολιτική που εφαρμόστηκε δεν άφησε ανεπηρέαστο το κομμάτι του πολιτισμού. Μάλιστα, η ιταλική διοίκηση, σε ορισμένες φάσεις ενέπλεξε και τους τοπικούς πολιτιστικούς φορείς (π.χ. η *Γιορτή των ξένων* το 1923).

Σε αυτό το πλαίσιο, η δράση των συλλόγων της ελληνικής κοινότητας γίνεται κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Σε πρώτο επίπεδο, δεδομένης της προηγούμενης πρακτικής όπου ο δίσκος του οβολού ήταν όπλο (Βρατσάλης, 1990: 28), φαίνεται ότι τα σωματεία αποτέλεσαν έναν τρόπο συσπείρωσης της ελληνικής κοινότητας (Κυπριώτης, 1988). Επιπλέον, όμως, στη συντήρηση και στην οικονομική τους ενίσχυση ενυπήρχε και συμβολικό περιεχόμενο. Όπως συνέβη σε πολλούς από τους συλλόγους που έδρασαν την περίοδο αυτή, το ζήτημα της μόρφωσης των μελών της κοινότητας αποτέλεσε κομβικό στοιχείο και για τον *Γυμναστικό Σύλλογο «Διαγόρας»*, ο οποίος ιδρύθηκε το 1905. Ο ταξικός χαρακτήρας των δράσεων του συλλόγου φαίνεται και στην ίδρυση της *Νυχτερινής Σχολής*, στο πλαίσιο των ενεργειών καταπολέμησης του αναλφαβητισμού. Το 1911 αναφέρεται ότι *θα φοιτώσιν οι μη τυχόντες παιδείσεως, εκ της εργατικής, ιδία, τάξεως*. Στον Κανονισμό γίνεται αναφορά στην *παροχήν των απολύτως αναγκαίων πνευματικών γνώσεων εις πάντα νέον εστερημένον της τοιαύτης απλουστάτης μορφώσεως*. Αντίστοιχα, το 1926 γίνεται αναφορά στην *πνευματικήν και ηθικήν μόρφωσιν* και η λειτουργία της νυχτερινής σχολής συνδέεται με *τας απόρους λαϊκάς τάξεις* (Παπαϊωάννου, 2005: 74-75).

Στους στόχους του σωματείου αποτυπώθηκε με ακρίβεια και η προσπάθεια παρέμβασης στο κομμάτι του πολιτισμού και ιδιαίτερα της μουσικής. Στον Κανονισμό (Άρθρο 2) περιλαμβανόταν η *σωματική και πνευματική ανάπτυξι των μελών αυτού, προς δε και η διέγερσις του μουσικού και καλαισθητικού συναισθήματος*. Σε πρώτο επίπεδο, οι παρεμβάσεις αυτές συνδέθηκαν με τη δημιουργία των συνόλων. Ήδη το 1909, σε απολογισμό του Δ.Σ., αναφέρεται από τον τότε πρόεδρο Δημήτριο Αναστασιάδη: *[...] γνωρίζων την επίδραση ην η μουσική έχει επί της ηθικής διαπλάσεως των νέων, ως μέλημα και ως ένα των σκοπών αυτού είχε και την ίδρυσιν Φιλαρμονικής* (Παπαϊωάννου, 2005). Επιπλέον, εκτιμήθηκε ότι οι παρεμβάσεις μπορούσαν να ενισχυθούν μέσω μουσικών εκδηλώσεων. Μάλιστα, στον Κανονισμό, καταγράφεται ότι οι σκοποί του σωματείου θα επιτυγχάνονταν –μεταξύ άλλων– και *δι εορτών και μουσικών πανηγύρεων* (Παπαϊωάννου, 2005). Το 1916 δηλώθηκε δημόσια ότι ο σύλλογος προσπαθούσε να καταστεί *κέντρο δράσεως και προόδου και εστία, ης ης θα ζωογονήται ολόκληρος ο οργανισμός της ωραίας πατρίδος*, ενώ το 1917 ότι ο σύλλογος *έχων εξησφαλισμένην ήδη την υποστήριξιν της κοινωνίας μας, θα θελήση συχνότερον να ψυχαγωγή το κοινόν [...]*.²⁰

²⁰ Ροδιακή 17.12.1915, σ. 4, 27.10.1916, σσ. 3-4, 26.1.1917, σ. 2.

Και πιο συγκεκριμένα, σχετικά με την οικονομική παράμετρο, παρ' όλο που η συμμετοχή των μουσικών συνόλων στις εκδηλώσεις συχνά αναφέρεται ως *αφιλοκερδής*, γίνεται γνωστό ότι μέσω των μουσικών, θεατρικών και φιλολογικών ημερίδων και παραστάσεων συγκεντρώνονταν χρήματα (μέσω εισιτηρίων), γεγονός που ήταν ζωτικό για την ύπαρξη του σωματείου. Ταυτόχρονα, το *Μουσικό Τμήμα* ενισχυόταν γενικά από προσωπικές δωρεές, ενώ ορισμένες φορές, στην ενίσχυση του συλλόγου αναφέρεται ξεχωριστά η ενίσχυση των μουσικών συνόλων ή των *μαθητών* τους.²¹ Έτσι, από τη μία πλευρά, η μουσική συνέβαλε στην ηθική ανάταση των μελών του σωματείου και γενικά της κοινότητας (Κυπριώτης, 1988), ενώ από την άλλη πλευρά, προβλήθηκε η ανάγκη της στήριξης του συλλόγου από αυτήν, καθώς η δημόσια παρουσία των μουσικών συνόλων συνδέθηκε σε μικρό ή μεγαλύτερο βαθμό με τη διεκδίκηση μεριδίου της κοινότητας στον δημόσιο χώρο.

Από τις αναφορές αυτές, διαπιστώνεται και η ιδεολογική σύνδεση της *πνευματικής-αισθητικής ανάπτυξης* με τη μουσική δραστηριότητα μέσω της δημιουργίας Μουσικής Σχολής. Επιπλέον, φαίνεται ότι παρ' όλο που το εκπαιδευτικό περιεχόμενο δεν είναι πάντα σαφές, τόσο οι διακηρύξεις, όσο και ο τρόπος λειτουργίας των μουσικών συνόλων (όπως παρουσιάζεται στη συνέχεια) καταδεικνύουν ότι τα σύνολα αυτά αποτελούν πρώτα και κύρια εκπαιδευτικούς οργανισμούς.²² Σε επίπεδο ορολογίας, χρειάζεται να επισημανθεί ότι η σχετική δραστηριότητα αναφέρεται ως *Μουσική σχολή, Μουσικός όμιλος, Μουσικό τμήμα, Τμήμα μουσικής*.²³ Τα κύρια σύνολα είναι η *μαντολινάτα* και η *φιλαρμονική*, ωστόσο, σποραδικά υπάρχουν ενδείξεις και για εφήμερα μικρότερα σχήματα, κυρίως σύνολα εγχόρδων. Ο εκπαιδευτικός χαρακτήρας των δραστηριοτήτων γίνεται σαφής από τις πολλαπλές αναφορές σε *ερασιτέχνες* και *μουσικοδιδασκάλους* (ή και *διδάσκαλο*).

Τα μέλη των συνόλων αναφέρονται ως *μαθητές*. Η συμμετοχή τους μάλιστα γίνεται με τη συναίνεση του κηδεμόνα, ενώ ορισμένες φορές γίνεται και διαλογή μαθητών. Τα μαθήματα, αν δεν γίνουν λόγω ασθένειας του δασκάλου, αναπληρώνονται. Επίσης, υπάρχουν αναφορές σε *μουσική διδασκαλία* και *μουσικές προγυμνάσεις*, ενώ οι συναντήσεις γενικά λέγονται *μαθήματα*. Μάλιστα, υπάρχει σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στις πρόβες και στα μαθήματα. Οι πρόβες (*δοκιμές*) γίνονται με αφορμή συγκεκριμένες εκδηλώσεις, αν και υπάρχουν φορές που -ενδεχομένως λόγω της μειωμένης δραστηριότητας των συνόλων- η *διδασκαλία* ξεκινάει με αφορμή κάποια εκδήλωση. Σε διοικητικό επίπεδο, το 1919 γίνεται αναφορά στον διευθυντή της Μουσικής Σχολής. Οι μουσικοδιδάσκαλοι εξαιρούνται για τη *συστηματική διδασκαλία*, ενώ στα προτερήματα των μαθητών εντάσσονται η *επιμέλεια*, η *προθυμία* και η *πειθαρχία*. Τέλος, υπάρχουν αναφορές όπου τα μουσικά όργανα παρουσιάζονται ως μέσο για τη διδασκαλία της μουσικής (π.χ. *διδασκαλία της μουσικής διά πνευστών οργάνων*).²⁴

²¹ *Ροδιακή* 10.12.1915, σσ. 3-4, 26.2.1916, σ. 3-4, 7.7.1916, σσ. 3-4, 30.3.1917, σ. 3, 19.10.1917, σ. 3, 1.3.1918, σ. 3, 12.2.1922, σ. 2, 5.12.1922, σ. 2.

²² Για τη σύνδεση του εκπαιδευτικού με το καλλιτεχνικό περιεχόμενο και τις σχέσεις μεταξύ των μελών των συνόλων και του φορέα σε ένα σαφώς μεγαλύτερου βεληνεκού σχήμα μέσα από το παράδειγμα της Κέρκυρας βλ. (Καρδάμης, 2015). Για την αξιοποίηση της μουσικής εκπαίδευσης (π.χ. φιλαρμονική στο πλαίσιο σωματείου) ως παιδαγωγικό μέσο για τα λαϊκά στρώματα, μέσα από το παράδειγμα της Μυτιλήνης βλ. (Φευγαλάς, 2020).

²³ *Ροδιακή* 28.12.1917, σ. 3, 14.3.1919, σ. 3, 9.7.1921, σ. 3, 17.2.1927, σ. 3, 14.3.1927, σ. 3, 31.3.1927, σ. 3.

²⁴ *Ροδιακή* 4.2.1916, σ. 4, 31.3.1916, σ. 2, 28.12.1917, σ. 3, 19.12.1920, σ. 4, 12.2.1922, σ. 2, 16.4.1922, σ. 4, 2.5.1922, σ. 2, 4.4.1927, σ. 3, 10.10.1927, σ. 3, 28.12.1917, σ. 3.

3. Ο χώρος και οι μουσικοδιδάσκαλοι

Προϋπόθεση για τη λειτουργία μίας μουσικής σχολής ήταν η συντήρηση κατάλληλου χώρου. Τη Γ.Σ. του Ιανουαρίου του 1920 απασχόλησε η εγκατάσταση και ο συνδυασμός της Μουσικής Σχολής με το Γυμναστήριο και τη Λέσχη, ενώ στη Γ.Σ. του Νοεμβρίου 1920 αποφασίστηκε η *ενοικίασις καταλλήλου οικήματος προς εγκατάστασιν της Μουσικής Σχολής και της ιδρυθησομένης βιβλιοθήκης του και προς περισυλλογήν εν αυτώ των οργάνων και της λοιπής περιουσίας του Σωματείου*. Τελικά, η Λέσχη του συλλόγου στεγάστηκε σε νοικιασμένο οίκημα στη Συνοικία των Αγίων Αναργύρων (το υπ' αρ. 3276) όπου και λειτούργησε -μεταξύ άλλων- και η *Μουσική Σχολή της Φιλαρμονικής και Μαντολινάτας*. Η νέα Λέσχη στεγάστηκε από τον Φεβρουάριο του 1927 στη Συνοικία Μητροπόλεως (οικία Δ. Παρασού). Τέλος, ας σημειωθεί ότι το 1923, ανάμεσα στις δωρεές στη βιβλιοθήκη, αναφέρεται και ένα *αρχαίο χειρόγραφο βυζαντινής Μουσικής*.²⁵

Ως κύρια πρόσωπα που σχετίζονται με τη διδακτική δραστηριότητα των μουσικών συνόλων αναφέρονται οι Γεώργιος Μπαλής, Δρόσος Σκώτης και Ιερόθεος Σχίζας (η ορθογραφία των ονομάτων ποικίλει στις διάφορες αναφορές). Από τα δημοσιεύματα της εποχής δημιουργείται η εντύπωση ότι οι δύο πρώτοι αποτελούν τους κύριους παράγοντες της μουσικής εκπαίδευσης στην πόλη της Ρόδου κατά την υπό συζήτηση περίοδο. Ο Γεώργιος Μπαλής αναφέρεται τον Σεπτέμβριο του 1915 ως ένας *εκ των αρίστων μουσικοδιδασκάλων* και ο οποίος ανέλαβε τη διεύθυνση της μαντολινάτας. Σύμφωνα με τον Παπαϊωάννου (2005, σ.89), τον Ιανουάριο του 1916 ξεκίνησε να συνεργάζεται με τον Δρόσο Σκώτη. Από τον Ιανουάριο του 1917 καταγράφεται η συνεργασία των δύο δασκάλων στη διεύθυνση της μαντολινάτας (*υπό τη διεύθυνσιν των δύο Αρίστων Μουσικοδιδασκάλων [...], Η μαντολινάτα αυτού διευθυνομένη υπό των δύο αρίστων μουσικοδιδασκάλων της πόλεώς μας [...]*). Στις περισσότερες εκδηλώσεις της μαντολινάτας αναφέρεται η διεύθυνση του Μπαλή, ενώ για τον Σκώτη δημιουργείται η εντύπωση ότι έχει βοηθητικό ρόλο (π.χ. *διευθυνόμενη υπό του μουσικοδιδασκάλου της κ. Γ. Βαλή, εν συνεργασία μετά του μουσικοδιδασκάλου κ. Δρόσου Σκώτη*). Τον Ιούλιο του 1921, ο Μπαλής αναφέρεται γενικά ως ο *μουσικοδιδάσκαλος* του «Διαγόρα». Από το 1927 φαίνεται ότι ο Σκώτης ασχολείται περισσότερο με τη μαντολινάτα και ο Μπαλής με τη φιλαρμονική. Μάλιστα, για συγκεκριμένη εκδήλωση αναφέρεται με σαφήνεια ότι *«Εις την τελειοτέραν επιτυχίαν της εσπερίδος συνέβαλον τόσον η φιλαρμονική του Διαγόρα υπό τον Γ. Βαλλήν, όσον και η Μαντολινάτα υπό τον κ. Δρ. Σκώτην [...]*». Σε εκδήλωση του Φεβρουαρίου του 1927 αναφέρονται και τα δύο ονόματα σε συσχέτιση με τη μαντολινάτα (ως μέλη της), χωρίς να γίνεται σαφής ο ρόλος του καθενός.²⁶

Ως μέλος της μαντολινάτας και ως εκτελεστής σόλο μαντολίνου καταγράφεται συχνά ο Ιερόθεος Σχίζας. Ωστόσο, σε επίσημη ανακοίνωση-ευχαριστήριο της Δ.Ε. του Συλλόγου το 1927, αναφέρεται ως μουσικοδιδάσκαλος, μετά τα ονόματα των άλλων δύο. Από τα μέσα του 1927 και έπειτα γίνεται ξεκάθαρη η σύνδεση του Σκώτη και του Σχίζα με τη μαντολινάτα και η σύνδεση του Μπαλή με τη φιλαρμονική, παρ' όλο που ο Σχίζας δεν εντάσσεται επίσημα στους *μουσικοδιδάσκαλους*.²⁷ Σύμφωνα με τον Βρατσάλη (1990), οι αδερφοί Ιερόθεος και Ευάγγελος Σχίζας διατηρούσαν κατάστημα μουσικών οργάνων στο παλιό

²⁵ *Ροδιακή* 26.12.1919, σσ. 2-3, 16.1.1920, σ. 3, 28.10.1920, σ. 3, 6.3.1921, σ. 3, 27.3.1921, σ. 3, 8.3.1923, σ. 1, 20.9.1923, σ. 2, 6.1.1927, σ. 3, 14.2.1927, σ. 3, (Παπαϊωάννου, 2005).

²⁶ *Ροδιακή* 3.9.1915, σ. 3, 12.1.1917, σ. 3, 26.1.1917, σ. 2, 3.4.1921, σ. 3, 10.4.1921, σ. 3, 20.7.1921, σ. 2, 10.2.1927, σ. 3, 28.2.1927, σ. 3, 1.12.1927, σ. 3.

²⁷ *Ροδιακή* 10.2.1927, σ. 3, 14.2.1927, σ. 3, 2.5.1927, σ. 3, 5.5.1927, σ. 3, 26.5.1927, σ. 3, 29.12.1927, σ. 2, 30.1.1928, σ. 4, 3-5-1928, σ. 3.

τελωνείο της Σκάλας. Ο ίδιος, τους κατατάσσει στις *καλύτερες φωνές του Νιοχωριού* που μαζεύονταν στους καφενέδες της γειτονιάς. Στη συνέχεια ο Ιερόθεος Σχίζας πήγε στην Αμερική όπου δραστηριοποιήθηκε ως μουσικός. Μετά την επανασύσταση του συλλόγου το 1945, ο Σχίζας ανέλαβε τη διεύθυνση του μουσικού τμήματος, από το οποίο συστάθηκε και η φιλαρμονική (Παπαϊωάννου, 2005; Νικολάου & Αγγελής, 2009).

Επίσης, χρειάζεται να σημειωθεί ότι και οι τρεις μουσικοδιδάσκαλοι, κατά την περίοδο που τα σύνολα του Διαγόρα έχουν έντονη δραστηριότητα, εκείνοι δεν ασχολούνται αποκλειστικά με αυτά αλλά συμμετέχουν σε εμφανίσεις με άλλα σύνολα. Μάλιστα, το 1928 ο Σκώτης αναφέρεται επίσημα ως μουσικοδιδάσκαλος της *μαντολινάτας του Σωματίου «Δωριέας»*. Τέλος, εκτός από τη διδακτική δραστηριότητα, ο Μπαλής παρουσιάζει και συνθετικό έργο. Σε αυτό περιλαμβάνεται το *Ενθύμιον Ρόδου* (γραμμένο ως το 1915), τα *Δάκρυα Χαράς* (γραμμένο ως το 1917), ο *Ύμνος του Λαθάρου* (σε ποίηση Εμ. Παντελίδη) και τα κομμάτια *Παλαιαί αναμνήσεις*, *Βαλς «Μαύρα Τριαντάφυλλα»*, *«Το αγριολούλουδο»*, τα οποία παρουσιάστηκαν το 1923.²⁸

4. Η μαντολινάτα

Ήδη από τον Μάρτιο του 1914 αναφέρεται *μουσική συναυλία, δοθησομένη υπό ερασιτεχνών* στην οποία παρουσιάστηκε πρόγραμμα πριν από θεατρική παράσταση. Τον Αύγουστο του 1915, σε ανακοίνωση του Δ.Σ. αναφέρεται η σύσταση *Μαντολινάτας*, η οποία λειτούργησε υπό τη διεύθυνση του *μουσικοδιδασκάλου κ. Γ. Μπαλλή*. Στο σύνολο είχαν δικαίωμα εγγραφής όσα μέλη του Συλλόγου *επιθυμούσι να επιδοθώσιν εις την μουσικήν*. Μάλιστα, σχηματίστηκαν ιδιαίτερα κέντρα διδασκαλίας μουσικής τόσο στο Νεοχώρι, όσο και στους Αγίους Ανάργυρους (Παπαϊωάννου, 2005). Λίγους μήνες μετά, μέλη της μαντολινάτας παρουσίασαν μουσικά κομμάτια στην εκδρομή της 4-10-1915, ενώ τον Δεκέμβρη έπαιξαν στην επίσημη επίσκεψη του συλλόγου για τους αρραβώνες του προέδρου του. Η πρώτη επίσημη δημόσια εμφάνιση της μαντολινάτας έγινε στη *μουσικοφιλολογική ημερίδα* στις 12-12-1915, στη μεγάλη αίθουσα του Βενετόκλειου Γυμνασίου. Αυτή την περίοδο, η μαντολινάτα αριθμούσε πάνω από 15 μέλη, κυρίως μαντολίνα και κιθάρες. Η μαντολινάτα συμμετείχε στη μουσικοφιλολογική ημερίδα που έγινε στις 31-1-1916 *προς όφελος του ταμείου της Φιλοπτώχου Αδελφότητος*. Τον Μάρτιο του 1916 ιδρύθηκε δεύτερο *τμήμα Μουσικής* στη συνοικία του Αγ. Γεωργίου, με 24 νέους μαθητές. Τον Ιανουάριο του 1917 οργανώθηκαν μία σειρά από μουσικοφιλολογικές ημερίδες με τη συμμετοχή της μαντολινάτας (π.χ. *μουσικοφιλολογική Ημερίδα* στο Βενετόκλειο Γυμνάσιο την 21-1-1917).²⁹

Η παρουσία της μαντολινάτας καταγράφεται στις συχνές -εκείνη την περίοδο- διαλέξεις του συλλόγου (συνήθως πριν και μετά από κάθε διάλεξη), όπως εκείνες που έγιναν στην Αμαράντειο Σχολή (19-2-1917 από τον Γ.Θ. Γεωργιάδη και 26-3-1917 από τον Γ. Κοκίδη). Στις 17 και 18-6-1917, η μαντολινάτα παρουσίασε έργο στους Ε΄ Παρροδίους Αγώνες που διοργάνωσε ο Διαγόρας στον περίβολο της Αστικής Σχολής, οπότε παρουσίασε τον *Ύμνο του Λαθάρου*. Στη συνέχεια, η (δεκατετραμελής) μαντολινάτα συμμετείχε στη μουσικοθεατρική παράσταση *Το Πατρικό Σπίτι* (του Σ. Δάφνη) που ανέβηκε στο Βενετόκλειο Γυμνάσιο στις 3-3-1918. Την άνοιξη του 1921 η μαντολινάτα, συμμετείχε σε κάποιες από τις παραστάσεις της *Σκλάβας* του Περεσιάδη (στο Βενετόκλειο Γυμνάσιο), παίζοντας μουσικά

²⁸ *Ροδιακή* 17.12.1915, σ. 4, 23.2.1917, σ. 3, 15.6.1917, σσ. 2-3, 26.1.1923, σσ. 1-2, 24.5.1923, σ. 2, 5.5.1924, σ. 2, 8.3.1926, σ. 3, 6.6.1927, σ. 3, 6.7.1927, σ. 3, 23.4.1928, σ. 3, 26.7.1928, σσ. 2-3, 21.2.1929, σ. 3.

²⁹ *Ροδιακή* 8.10.1915, σ. 4, 3.12.1915, σ. 2, 17.12.1915, σ. 4, 31.12.1915, σ. 4, 28.1.1916, σ. 4, 31.3.1916, σ. 2, 12.1.1917, σ. 3, 26.1.1917, σ. 2, (Παπαϊωάννου, 2005).

κομμάτια πριν την έναρξη της παράστασης και κατά τη διάρκεια του διαλείμματος. Τον Μάρτιο του 1921 δημοσιεύτηκε ανακοίνωση που καλούσε τα μέλη της μαντολινάτας να συμμετέχουν στις δοκιμές που ξεκινούν με αφορμή προγραμματιζόμενη μουσική ημερίδα. Στη συνέχεια, η παρουσία του συνόλου δεν είναι διακριτή, ενώ τον Μάιο του 1923 υπάρχει αναφορά σε νέα ορχήστρα.³⁰

Τους πρώτους μήνες του 1927 σχηματίζεται η εντύπωση για προσπάθεια αναδιοργάνωσης της μαντολινάτας, με ευθύνη του Σκώτη. Στη συναυλία της 6-2-1927, καταγράφονται ονόματα 12 μελών της μαντολινάτας, ενώ επιβεβαιώνεται η υπόθεση ότι το σύνολο είχε διακόψει σε ένα βαθμό τη λειτουργία του για κάποιο διάστημα. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι η υπό ίδρυση Μουσική Σχολή θα περιλαμβάνει και μαντολινάτα, εκτός από τη φιλαρμονική (*η φροντίς μας φέρεται προς την ίδρυση Μουσικής Σχολής, περιλαμβανούσης εκτός της Φιλαρμονικής και Μαντολινάταν*). Στη φάση αυτή, εκτός από τη λειτουργία του τμήματος στη κεντρική Λέσχη, φαίνεται ότι ιδρύθηκαν και παραρτήματα για τη διδασκαλία μουσικής στο Νιοχώρι, στους Αγίους Αναργύρους και στον Αη-Γιώργη. Μάλιστα, τον Μάρτιο του 1927 δημοσιεύτηκε πρόσκληση για τη δημιουργία νέου τμήματος της μαντολινάτας.³¹ Εκείνη την περίοδο το σύνολο αυτό είχε πολύ έντονη δραστηριότητα. Ξεχωρίζει η συμμετοχή της μαντολινάτας στα εγκαίνια του νέου χώρου του Σωματείου τον Φεβρουάριο του 1927, η συμμετοχή της μαντολινάτας στη χοροεσπερίδα (*χορό του Διαγόρα*) (Βενετόκλειο, 26-2-1927), η συμμετοχή στα διαλείμματα της θεατρικής παράστασης *Η νύξ της ελεημοσύνης* (Βενετόκλειο, 22-5-1927), η μουσική συναυλία από τη μαντολινάτα με συμμετοχή *δεσποινίδων* στο πιάνο (27-11-1927, Βενετόκλειο), η συμμετοχή της μαντολινάτας στη χοροεσπερίδα του Δεκεμβρίου (Βενετόκλειο, 17-12-1927) και η συμβολή της μαντολινάτας στην παράσταση *Μονάκριβη* του Ξενόπουλου την 28-1-1928, όπου έπαιζε στα διαλείμματα. Η παράσταση επαναλήφθηκε στις 12-5-1928. Στις αρχές Ιουνίου του 1928 η μαντολινάτα συμμετείχε στα διαλείμματα ανάμεσα σε θεατρικά έργα που παρουσιάστηκαν στο Βενετόκλειο. Στις 9-3-1929 καταγράφεται χοροεσπερίδα με μουσική ορχήστρα υπό τη διεύθυνση του Σκώτη, χωρίς όμως αναφορά στη μαντολινάτα.³²

5. Η φιλαρμονική

Τον Σεπτέμβριο του 1915 αναφέρεται για πρώτη φορά η ίδρυση μουσικού παραρτήματος *διά του καταρτισμού φιλαρμονικής*. Στον σχεδιασμό, μάλιστα, επισημάνθηκε ότι η ίδρυση της μαντολινάτας *θα χρησιμεύση ως πυρήν [...] διά την ίδρυση της Φιλαρμονικής*. Στη Γ.Σ. του Μαΐου του 1916 συζητήθηκε η λειτουργία του *Μουσικού Τμήματος* και η ίδρυση της *Μουσικής Σχολής*, καθώς και σκέψεις περί της *καταρτιζομένης Φιλαρμονικής*, ενώ το καλοκαίρι του 1916 καταγράφεται η προσπάθεια για προμήθεια χάλκινων μουσικών οργάνων μέσω της *Δημαρχίας Ρόδου*. Μέχρι το τέλος του χρόνου, καταγράφονται συνεχείς προσπάθειες για την ίδρυση της φιλαρμονικής.³³ Το 1918, η φιλαρμονική χαρακτηρίστηκε *καταρτιζόμενη* και δεχόταν δωρεές οργάνων (π.χ. φλάουτο) ή χρήματα για την αγορά τους. Η *συστηματοποίηση* της φιλαρμονικής απασχόλησε το σωματείο τον Ιανουάριο του 1920. Το 1921 δημοσιεύτηκε πρόσκληση για εγγραφή στη φιλαρμονική, η οποία φαίνεται ότι ξεκίνησε με 33 όργανα. Σύμφωνα με αυτή, προϋπόθεση για την εγγραφή ήταν η αίτηση

³⁰ *Ροδιακή* 16.2.1917, σ. 2, 23.2.1917, σ. 3, 16.3.1917, σ. 3, 30.3.1917, σ. 3, 15.6.1917, σσ. 2-3, 1.3.1918, σ. 3, 8.3.1918, σ. 2, 27.3.1921, σ. 3, 3.4.1921, σ. 3, 10.4.1921, σ. 4, 6.3.1921, σ. 3, 27.3.1921, σ. 3, 31.5.1923, σ. 2.

³¹ *Ροδιακή*, 10.2.1927, σ. 3, 17.2.1927, σ. 3, 27.2.1927, σ. 3, 14.3.1927, σ. 3, (Παπαϊωάννου, 2005).

³² *Ροδιακή* 17.2.1927, σσ. 2-3, 24.2.1927, σ. 3, 28.2.1927, σ. 3, 19.5.1927, σ. 3, 26.5.1927, σ. 3, 24.10.1927, σ. 2, 1.12.1927, σ. 3, 15.12.1927, σσ. 2-3, 19.12.1927, σ. 3, 23.1.1928, σσ. 3-4, 26.1.1928, σ. 3, 30.1.1928, σσ. 3-4, 3.5.1928, σ. 3, 10.5.1928, σσ. 2-3, 4.6.1928, σ. 3, 11.3.1929, σ. 3.

³³ *Ροδιακή* 3.9.1915, σ. 3, 17.12.1915, σ. 4, 19.5.1916, σ. 2, 25.8.1916, σ. 3, 27.10.1916, σ. 3.

συνυπογεγραμμένην υπό του πατρός ή κηδεμόνος, ενώ συγκεκριμένες ιατρικές και τεχνικές εξετάσεις καθόριζαν την κατάταξη των υποψηφίων (η κατάταξι των μαθητών εις την Φιλαρμονικήν θα γίνεται κατόπιν ιατρικής εξέτασεως και τεχνικής εξέτασεως των χειλέων, τα οποία δέον να ώσι κατάλληλα δια τα πνευστά όργανα). Παρά το γεγονός ότι η πρόσκληση είχε διάρκεια ενός μήνα, οι εγγραφές εξακολουθούσαν να γίνονται τουλάχιστον μέχρι το τέλος Ιουλίου. Ωστόσο, τα μαθήματα είχαν ξεκινήσει ήδη από τις 21-6-1921 και γίνονταν τρεις φορές την εβδομάδα (Δευτέρα, Τετάρτη και Σάββατο απόγευμα) στον χώρο της Λέσχης, με ευθύνη του Μπαλή. Το καλοκαίρι του 1922, η φιλαρμονική παρουσίασε πρόγραμμα με τριάντα τρία όργανα. Σύμφωνα με τον Παπαϊωάννου (2005), τα όργανα ήταν αρχικά 60 χάλκινα πνευστά, τα οποία φαίνεται ότι ήρθαν από το Παρίσι. Στη συνέχεια, τον Ιούλιο του 1923 μέσω λαχειοφόρου καταγράφεται η προσπάθεια να αποπληρωθεί νέα παραγγελία μουσικών οργάνων για τη φιλαρμονική.³⁴

Σε αυτή τη φάση, οι εκδηλώσεις στις οποίες καταγράφεται η παρουσία της φιλαρμονικής είναι πολλές. Από το 1922 ως το 1924 η φιλαρμονική συμμετείχε, μετά από προσκλήσεις, σε αρκετές θρησκευτικές εκδηλώσεις στην πόλη της Ρόδου (π.χ. στις 6-12-1922 στη γιορτή του Αγίου Νικολάου στον ομώνυμο ναό, τον Δεκέμβριο του 1923 στον Μητροπολιτικό Ναό μετά τη λειτουργία και το απόγευμα στην αυλή, στη γιορτή των Τριών Ιεραρχών το 1924 στον αυλόγυρο του Μητροπολιτικού Ναού). Η φιλαρμονική, όμως, συμμετείχε και σε αρκετές θρησκευτικές εκδηλώσεις και πανηγύρια στα χωριά μετά από σχετικές προσκλήσεις (π.χ. στο Πανηγύρι της Παναγίας στις 15-8-1922 στο χωριό Τριάντα, στις 25-8-1922 στην Κρεμαστή, καθώς και στις 22 και 23-8-1923 στην Κρεμαστή, στις 7-1-1923 στον ναό του Αγίου Προδρόμου, στην παραλία του χωριού Τριάντα -δίπλα στα καφενεία- στις 6-8-1923 στη γιορτή της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος). Ταυτόχρονα, ήδη από το 1922 παρουσίαζε πρόγραμμα σε κοσμικές εκδηλώσεις, όπως στο εξοχικό καφενείο «Κουφά» στη Βιλλανόβα.³⁵

Παράλληλα, η φιλαρμονική παρουσίασε πρόγραμμα στην κλήρωση υπέρ της ίδρυσης σχολικών βιβλιοθηκών του Διδασκαλικού Συλλόγου «Κλεόβουλος». Την Κυριακή 5-8-1923 η φιλαρμονική έπαιξε στην πλατεία του Μανδρακίου, όπου παρουσίασε πρόγραμμα στο συγκεντρωθέν εκεί διεθνές πλήθος. Στις 2-9-1923 στη «Γιορτή των Ξένων», στην ειδικά φωταγωγημένη πλατεία του Μανδρακίου, σε ένα ιδιαίτερο πλαίσιο που σχετίζεται με την προσέλκυση των ξένων προς παραθερισμόν εν τη ωραία νήσω μας. Τον Οκτώβριο συνόδευσε διάλεξη στο χώρο της λέσχης του σωματείου. Τον Απρίλιο του 1924 έπαιξε στην κλήρωση της λαχειοφόρου του σωματείου, ενώ τον Ιούνιο του 1924 η φιλαρμονική καταγράφεται να παίζει σε καφενείο στην περιοχή Κόβα της Ρόδου, η οποία αναφέρεται ως η πρώτη αυτή εφεινή εμφάνισις, δίνοντας την εντύπωση ότι παίζει τακτικά εκεί. Τον Ιούνιο του 1924 η φιλαρμονική έπαιξε στην αυλή του ξενοδοχείου Σαβόια, μπροστά σε (διεθνές) κοινό.³⁶

Αυτή την περίοδο είναι έντονη η παρουσία του συνόλου στις εκδηλώσεις του Πάσχα. Η φιλαρμονική έχοντας εξασφαλίσει την ειδική άδεια της Σεβαστής Διοικήσεως, συμμετείχε σε αυτές το Πάσχα του 1922 (Επιτάφιος στους ναούς των Αγίων Αναργύρων και του

³⁴ Ροδιακή 4.10.1918, σ. 2, 26.12.1919, σσ. 2-3, 16.1.1920, σ. 3, 27.2.1921, σ. 4, 9.7.1921, σ. 3, 20.7.1921, σ. 2, 13.8.1922, σ. 2, 26.7.1923, σ. 2. Σε επίπεδο ορολογίας αξίζει να σημειωθεί ότι συχνά το σύνολο αναφέρεται και ως φαμφάρα του «Διαγόρα», ή απλώς μουσική, ενώ χρειάζεται να επισημανθεί ότι τα μέλη της παρουσιάζονται με στολή. Βλ. Ροδιακή, 4.5.1922, σ. 2, 5.12.1922, σ. 2, 12.4.1923, σ. 2.

³⁵ Ροδιακή, 20.4.1922, σ. 2, 13.8.1922, σ. 2, 27.8.1922, σ. 2, 5.12.1922, σ. 2, 12.1.1923, σ. 2, 16.8.1923, σσ. 1-2, 23.8.1923, σ. 2, 6.12.1923, σ. 2, 11.2.1924, σ. 2, 14.2.1924, σ. 2, (Παπαϊωάννου, 2005).

³⁶ Ροδιακή 3.5.1923, σ. 2, 2.8.1923, σ. 2, 16.8.1923, σσ. 1-2, 3.9.1923, σ. 2, 8.10.1923, σ. 2, 17.4.1924, σ. 2, 12.6.1924, σ. 2, 26.6.1924, σ. 2.

Νεοχωρίου, Α' Ανάσταση στον ναό της Αγίας Αναστασίας, Β' Ανάσταση στον ναό της Μητρόπολης και του Νεοχωρίου), το Πάσχα του 1923 (Επιτάφιος στο Νιοχώρι, Ανάσταση στην Αγία Αναστασία και Β' Ανάσταση στη Μητρόπολη) και το Πάσχα του 1924 (Επιτάφιος στην εκκλησία του Νεοχωρίου, το Πάσχα στην Εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, την Τρίτη του Πάσχα στην Εκκλησία της Διγενής).³⁷ Σύμφωνα με τον Παπαϊωάννου (σσ. 96-97), η φιλαρμονική του Διαγόρα αντιμετωπίζεται εκείνη την περίοδο (1923) ως ίση με τις άλλες δύο «ιταλικές» φιλαρμονικές, δηλαδή τη Δημοτική και τη Στρατιωτική.

Στις 6-3-1926 η φιλαρμονική συμμετείχε σε αποκριάτικη χοροεσπερίδα για την *επιδιόρθωση της ρωμαντικής μονής των Τριών*. Στις 11-4-1926 η φιλαρμονική έπαιξε σε κινηματογραφική παράσταση στον κινηματογράφο «Ιδεάλ», ενώ τον Οκτώβριο συνόδευσε την εκδρομή του Διαγόρα στο «καφενείο Κουφά» (υπό τη δ/ση Μπαλή), και μάλιστα παρέλασε και στη Βιλανόβα. Πάντως, ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1926, ο Διαγόρας φαίνεται ότι βρίσκεται σε φάση αναδιοργάνωσης. Τον Δεκέμβριο βρίσκεται σε εξέλιξη διαδικασία ανακαταγραφής των μελών του και από την αρχή του 1927 παρουσιάζεται σε διαδικασία επανόδου. Τον Φεβρουάριο του 1927 φαίνεται ότι είχε σταματήσει προσωρινά η λειτουργία της φιλαρμονικής λόγω του προβλήματος του χώρου αλλά και γενικότερης δράσης του συλλόγου. Τον Μάρτιο του 1927 δημοσιεύτηκε πρόσκληση για νέες εγγραφές στο πλαίσιο της ανασύστασης της φιλαρμονικής. Η αναδιοργάνωση του συνόλου φαίνεται ότι είχε ολοκληρωθεί μέσα στο 1928.³⁸

Τον Μάϊο του 1927, η παρουσία της φιλαρμονικής του Διαγόρα καταγράφεται στη μεγάλη τελετή υποδοχής του ιταλού διοικητή Μάριο Λάγκο. Στις 22-5-1927 συμμετείχε στα διαλείμματα της θεατρικής παράστασης *Η νύξ της ελεημοσύνης* στο Βενετόκλειο. Στις 21-6-1927 η φιλαρμονική έπαιξε πένθιμα εμβατήρια στην κηδεία της συζύγου του Αναπληρωτή του Έλληνα Πρόξενου, στις 16-6-1929 στην κηδεία του Παναγή Κ. Παρασκευά και στην κηδεία του Αλέξανδρου Λουιζίδη στις 9-3-1928. Στις 23-3-1929 η φιλαρμονική έπαιξε (δ/ση Μπαλή) στη θεατρική παράσταση του μουσικοθεατρικού συλλόγου Σωρωνής *Ευκλής*, που ανέβασε τη *Γκόλφω* του Περεσιάδη. Το Πάσχα του 1929, έπαιξε στον Επιτάφιο στη Μητρόπολη και στο Νεοχώρι. Τον Μάιο του 1929, η φιλαρμονική έπαιξε κατά την υποδοχή του βασιλικού ζεύγους της Ιταλίας στο Βενετόκλειο,³⁹ γεγονός που καταδεικνύει ότι σε αυτή τη φάση ήταν ένα από τα μεγαλύτερα (αν όχι το μεγαλύτερο) και σημαντικότερα σύνολα στο νησί εκείνη την περίοδο. Η τελευταία, ενδεχομένως, καταγεγραμμένη παρουσία της φιλαρμονικής συνδέεται με το Πανηγύρι της Αγίας Μαρίας στη Βιλανόβα.⁴⁰

6. Ειδικές εκδηλώσεις, συνεργασίες και το ρεπερτόριο των συνόλων

Αν όχι πιο πριν, το 1919 καθιερώνεται η περιφορά ομάδας μελών του συλλόγου στις συνοικίες της πόλης για να ψάλλει τα Κάλαντα, συνοδευόμενη από τμήμα της μαντολινάτας. Πρόκειται για μία πρακτική η οποία καταγράφεται σχεδόν κάθε χρονιά την περίοδο των Χριστουγέννων και αφορά διάφορες ημέρες. Μετά την ίδρυση της φιλαρμονικής στην πρακτική αυτή συμμετέχουν και τα δύο σύνολα, ενώ σταδιακά η παρουσία της φιλαρμονικής είναι πιο έντονη. Το 1922 καταγράφεται η περιφορά της φιλαρμονικής στις γειτονιές με μορφή *παρέλασης* και ομοιόμορφη ενδυμασία (έχοντας

³⁷ *Ροδιακή* 30.3.1922, σ. 2, 2.4.1923, σ. 2, 5.4.1923, σ. 2, 12.4.1923, σ. 2, 24.4.1924, σ. 2, 1.5.1924, σ. 2.

³⁸ *Ροδιακή*, 4.3.1926, σσ. 2-3, 8.3.1926, σ. 3, 8.4.1926, σ. 3, 30.9.1926, σ. 4, 25.10.1926, σ. 3, 4.11.1926, σ. 3, 24.12.1926, σ. 3, 6.1.1927, σ. 3, 17.2.1927, σ. 3, 21.2.1927, σ. 3, 14.3.1927, σ. 3, 20.4.1929, σ. 3.

³⁹ *Ροδιακή* 16.5.1927, σ. 3-4, 19.5.1927, σ. 3, 26.5.1927, σ. 3, 27.6.1927, σ. 3, 12.3.1928, σ. 3, 4.4.1929, σ. 3, 13.5.1929, σ. 3, 23.5.1929, σ. 2, 20.6.1929, σ. 3.

⁴⁰ *Ροδιακή*, 18.7.1929, σ.3. Στην ίδια εκτίμηση καταλήγει και ο Παπαϊωάννου (2005).

εξασφαλίσει την ειδική άδεια) την ημέρα των Χριστουγέννων και την παραμονή της Πρωτοχρονιάς. Ορισμένες φορές αναφέρεται και καταμερισμός των συνοικιών. Για παράδειγμα, στα Κάλαντα της παραμονής της Πρωτοχρονιάς του 1928, η μαντολινάτα είχε αναλάβει το Νεοχώρι και η φιλαρμονική τις υπόλοιπες συνοικίες.⁴¹ Παρόμοια πρακτική καταγράφεται και για την Πρωτομαγιά, οπότε τα σύνολα περιφέρονταν με διάταξη *παρέλασης* (αναφέρεται και ως *διάβαση*) στις συνοικίες της πόλης. Το 1923 αναφέρεται και ως *ανθεστήρια του Διαγόρα*. Τα πρώτα χρόνια συμμετείχε η μαντολινάτα, ενώ από το 1922 και έπειτα συμμετείχε και η φιλαρμονική. Για να καλυφθούν περισσότερες συνοικίες ορισμένες φορές ακολουθείται η πρακτική του χωρισμού σε δύο ομάδες. Επιπλέον, καταγράφεται η παρουσία της φιλαρμονικής σε ειδικό χώρο στο Ροδίσι μετά την περιφορά στις συνοικίες (π.χ. το 1924 και το 1928).⁴²

Το κοινωνικό ζήτημα των προσφύγων δεν άφησε αδιάφορο τον *Διαγόρα*. Τους πρώτους μήνες του 1923 καταγράφεται μία σειρά εκδηλώσεων που αφορούν την οικονομική υποστήριξη των προσφύγων. Η φιλαρμονική (και η μαντολινάτα) συμμετείχαν σε εκδηλώσεις και ημερίδες *υπέρ του Διαγόρα και υπέρ των προσφύγων* (π.χ. 6-1-1923, 29-1-1923, 12-2-1923, στο Βενετόκλειο Γυμνάσιο). Στις 25-2-1923 τα σύνολα συμμετείχαν σε μουσικοθεατρική παράσταση υπέρ των προσφύγων, στο θέατρο «Καλλά» στο Νιοχώρι. Το 1923 καταγράφεται η συμμετοχή της *μουσικής του Διαγόρα* στα διαλείμματα των κινηματογραφικών προβολών στον κινηματογράφο *Ιταλία*. Επιπλέον, τα μουσικά σύνολα συνεργάστηκαν με διάφορους άλλους φορείς.⁴³ Συχνά συνέπρατταν με *ερασιτέχνες* σε διάφορες εκδηλώσεις, κυρίως *δεσποινίδες και κυρίες*. Για παράδειγμα, η μαντολινάτα συμμετείχε στη σχολική τελετή του Δέντρου των Χριστουγέννων του 1927 συνοδεύοντας τα τραγούδια των μαθητών και παρουσιάζοντας κάποια κομμάτια. Στις σημαντικότερες συνεργασίες των συνόλων περιλαμβάνεται η συνεργασία της μαντολινάτας με τραγουδιστές του Ελληνικού Μελοδράματος το 1927. Πρόκειται για *Μουσική συναυλία του Γυμναστικού Συλλόγου «Διαγόρα»* που έγινε στη μεγάλη αίθουσα του Βενετόκλειου Γυμνασίου στις 6-2-1927, με τη συμμετοχή της Α. Κυπαρίσση και του Η. Οικονομίδη (λυρικών τραγουδιστών του Ελληνικού Μελοδράματος). Στη συναυλία η μαντολινάτα συμμετείχε παρεμβάλλοντας μουσικά κομμάτια ανάμεσα στα τραγούδια (μονωδίες και διωδίες) και τα κομμάτια για πιάνο και μουσική δωματίου.⁴⁴

Από το ρεπερτόριο της μαντολινάτας ξεχώρισαν το *Ενθυμού* (το οποίο τραγουδήθηκε ως διωδία συνοδεία της μαντολινάτας) και το *Ενθύμιον Ρόδου* (σύνθεση του Μπαλή). Επίπλέον, το 1916 αναφέρονται τα τραγούδια *Υπό το φως της Σελήνης, η προσευχή του ορφανού* (για τρία βιολιά και κιθάρα), το γαλλικό τραγούδι *Matchichinette* (του Vincent Puget), η *Σερενάτα Τρεντίνα*, η μονωδία *Ο Αποχωρισμός*, το *Πρώτο φίλημα*, η *Φερενίκη* (σόλο κιθάρα ο Μπαλής), απόσπασμα διασκευής από τον Faust, τα *Περήφανα Ναυτόπουλα* (με χορωδία), ο *Ύμνος του Λαβάρου* (σύνθεση του Μπαλή, ποίηση Εμ. Παντελίδη), τα *Δάκρυα Χαράς* (σύνθεση του Μπαλή), το εμβατήριο *Πρωτομαγιά του 1917*, το *Εωθινό Εμβατήριο* (στο πλαίσιο της Πρωτομαγιάς), το *Υπό το φως της Σελήνης* (Σερενάτα) του Scorrano και η σύνθεση *Λίγ' απ' όλα* (που παραπέμπει σε πρακτική ποτ-πουρί). Επίσης, αναφέρονται τα *Κάλαντα του 1922* (*τονισθέντα υπό του Μπαλή*), τα τραγούδια *Με ακούεις;*

⁴¹ *Ροδιακή* 9.1.1920, σ. 2, 1.1.1921, σ. 3, 15.1.1922, σ. 2, 22.12.1922, σ. 2, 1.1.1923, σ. 2, 12.1.1924, σσ. 1-2, 1.1.1927, σ. 2, 13.1.1927, σ. 3, 5.1.1928, σσ. 3-4, 31.12.1928, σ. 2.

⁴² *Ροδιακή* 4.5.1916, σ. 3, 4.5.1917, σ. 3, 2.5.1920, σ. 4, 8.5.1921, σ. 3, 4.5.1922, σ. 2, 28.5.1922, σ. 2, 26.4.1923, σ. 2, 3.5.1923, σ. 2, 24.4.1924, σ. 2, 2.5.1927, σ. 3, 30.4.1928, σ. 3, 3.5.1928, σ. 3, 10.5.1928, σ. 3.

⁴³ *Ροδιακή* 1.1.1923, σ. 2, 23.1.1923, σ. 2, 26.1.1923, σσ. 1-2, 9.2.1923, σ. 2, 2.4.1923, σ. 2, 13.12.1923, σ. 2, 17.12.1923, σ. 2.

⁴⁴ *Ροδιακή*, 10.2.1927, σ. 3, 14.2.1927, σ. 3, 29.12.1927, σ. 2.

(terzetto), *Παλαιαί αναμνήσεις* (σύνθεση του Μπαλή), *Βαλς «Μαύρα Τριαντάφυλλα»* (σύνθεση του Μπαλή), η *Barcarola* (quarteto), το *Il canto della sirena* (terzetto), το *El claro de la Luna* και ο *Ύμνος του Διαγόρα*. Το 1917 αναφέρεται ο ιταλικός εθνικός ύμνος στο πλαίσιο των Ε΄ Παρροδίων αγώνων στην Αστικής Σχολή. Ας σημειωθεί ότι ήδη το 1917 ήταν απαγορευμένοι οι εθνικοί ύμνοι (εκτός του ιταλικού) (Τσιρπανλής, 1998). Στις χοροεσπερίδες συνήθως δεν αναφέρονται συγκεκριμένες συνθέσεις, όμως περιγράφονται είδη και χοροί όπως *Τσάρλεστον*, *Ουέν-στεπ*, *Φοξ Τροτ*, *Ταγκό*, *Εζιτασιόν*, *εθνικοί χοροί* όπως η *σούστα*, ο *συρτός* και ο *καλαματιανός*, καθώς και γενική αναφορά σε ευρωπαϊκούς χορούς.⁴⁵

Για το ρεπερτόριο της φιλαρμονικής οι περισσότερες αναφορές αφορούν γενικά σε εμβατήρια. Υπάρχουν και πιο συγκεκριμένες αναφορές, όπως το πένθιμο εμβατήριο (για τον Επιτάφιο) το Χριστός Ανέστη και το χαρμόσυνο εμβατήριο (για την Ανάσταση). Για τις εκδηλώσεις αναφέρεται ρεπερτόριο όπως *Ύμνος Διαγόρα*, *Εμβατήριο εις τα «Βουνά»*, *Βαλς «το λουλούδι του βράχου»*, *One step*, *Φοξ Τροτ*, *Βαλς «Το αγριολούλουδο»* (σύνθεση του Μπαλή), *Καλαματιανός*, *Εμβατήριο της Φιλαρμονικής*. Σε ορισμένες εκδηλώσεις, κυρίως στα πανηγύρια, εκτός από εμβατήρια, παρουσιάζονται και χοροί, όπως ο Καλαματιανός. Το 1922 αναφέρεται ο ιταλικός εθνικός ύμνος, στο πλαίσιο του πανηγυριού της Κρεμαστής, παρουσία του ιταλού διοικητή.⁴⁶

7. Το φύλο, το κοινό και τα μουσικά σύνολα

Τα πλήρη στοιχεία των μελών των συνόλων σπάνια αναφέρονται στον Τύπο. Ωστόσο, από αυτό γίνεται γνωστό ότι τα μέλη δεν ανήκαν αποκλειστικά στην ελληνική κοινότητα, ενώ φαίνεται ότι τα μέλη της μαντολινάτας και της φιλαρμονικής ήταν όλοι άντρες. Η συμμετοχή των γυναικών στις συναυλίες του σωματείου γινόταν κυρίως μέσω *δεσποινίδων* που έπαιζαν πιάνο. Αυτή, όμως, δεν είναι η αποκλειστική για την εποχή πρακτική. Για παράδειγμα, η μαντολινάτα του συλλόγου *Ορφέας* το 1916 ήταν μικτό σύνολο. Για το ζήτημα αυτό, ο «Διαγόρας» δέχτηκε δημόσια κριτική και επισημάνθηκε αντιπαραβολικά η συμμετοχή του γυναικείου φύλου στις καλλιτεχνικές δραστηριότητες του *Ορφέα*. Η Ουρανία Καζοκοπούλου πήρε μέρος στον δημόσιο διάλογο το 1915 κάνοντας εκτενή αναφορά στο ζήτημα του φύλου των μελών της μαντολινάτας του *Διαγόρα* και αναπτύσσοντας επιχειρήματα υπέρ της συμμετοχής των γυναικών στη μουσική εκπαίδευση και στη μουσική δραστηριότητα γενικά.⁴⁷

Όπως ήδη επισημάνθηκε, το πλαίσιο λειτουργίας του σωματείου και των συνόλων καθοριζόταν από την ιταλική διοίκηση. Γίνεται σαφές ότι για τις δημόσιες παρουσίες των συνόλων (ειδικά για τις περιφορές της φιλαρμονικής και τις μεγάλες θρησκευτικές εκδηλώσεις) χρειαζόταν πρώτα να εξασφαλιστεί ειδική άδεια από τη *Σεβαστή Διοίκηση/Αστυνομία*. Ταυτόχρονα, σε εκδηλώσεις που θα μπορούσαν να συνδεθούν ευκολότερα με αντιστασιακό ή απελευθερωτικό περιεχόμενο τα σύνολα δεν συμμετέχουν (ή αυτό δεν δημοσιεύεται). Για παράδειγμα, στην εθνική γιορτή της 25^{ης} Μαρτίου που διοργάνωσε το ελληνικό προξενείο (και έγινε παρουσία της ιταλικής διοίκησης) δεν συμμετείχε η φιλαρμονική. Αντίθετα, φαίνεται ότι τα σύνολα προσπαθούσαν να

⁴⁵ *Ροδιακή*, 17.12.1915, σ. 4, 28.1.1916, σ. 4, 23.2.1917, σ. 3, 15.6.1917, σσ. 2-3, 22.6.1917, σ. 3, 1.3.1918, σ. 3, 8.3.1918, σ. 2, 8.5.1921, σ. 3, 15.1.1922, σ. 2, 26.1.1923, σσ. 1-2, 3.2.1927, σ. 3, 28.2.1927, σ. 3, 19.12.1927, σ. 3, 30.1.1928, σ. 4.

⁴⁶ *Ροδιακή* 30.3.1922, σ. 2, 4.5.1922, σ. 2, 13.8.1922, σ. 2, 27.8.1922, σ. 1, 26.1.1923, σσ. 1-2, 1.5.1924, σ. 2, 3.5.1928, σ. 3.

⁴⁷ *Ροδιακή* 10.12.1915, σσ. 1-2, 11.2.1916, σ. 4, 18.2.1916, σ. 4, 1.3.1918, σ. 3, 10.2.1927, σ. 3., 24.10.1927, σ. 2, 1.12.1927, σ. 3.

διαμορφώσουν τέτοιου είδους δημόσια παρουσία που να είναι ανεκτή στην ιταλική διοίκηση (π.χ. τα σύνολα έπαιζαν τον ιταλικό εθνικό ύμνο).⁴⁸

Τέλος, χρειάζεται να επισημανθεί ότι για τις σημαντικότερες εκδηλώσεις των συνόλων γίνεται πάντα αναφορά στο *υψηλό κοινό* (πολλές φορές και ονομαστικά), το οποίο συχνά περιλάμβανε τις αρχές της πόλης, Ιταλούς αξιωματούχους, πρόξενους Ελλάδας και Τουρκίας, κυβερνητικούς υπαλλήλους, τραπεζίτες και διευθυντικά στελέχη. Επίσης, ως κριτήριο ποιότητας-αποδοχής των εκδηλώσεων αναφέρεται και η προσέλευση της *διεθνούς κοινωνίας*. Συχνά η προσέλευση του κοινού ήταν πολύ μεγάλη, στον βαθμό που υπήρχαν διαμαρτυρίες για κακή διαχείριση του χώρου ή που χρειαζόταν να γίνει επανάληψη της εκδήλωσης. Σπάνια αναφέρονται συγκεκριμένα αριθμητικά δεδομένα, ωστόσο για μουσικοφιλολογική ημερίδα του 1915 υπάρχει εκτίμηση ότι το κοινό αποτελούταν από περισσότερα από 500 άτομα. Το *σεβαστόν κοινό* που προσέρχεται στις εκδηλώσεις χαρακτηρίζεται *μουσόφιλο* και θεωρείται ότι με τη συμμετοχή του υποστηρίζει το *εκπολιτιστικό* και *ευγενές* έργο του συλλόγου.⁴⁹

8. Ο προσανατολισμός του σωματείου στη μουσική και το τέλος των συνόλων

Κατά διαστήματα η «εκπολιτιστική» (και ειδικά η μουσική) δραστηριότητα του *Διαγόρα* ήταν σαφώς πιο έντονη από την «γυμναστική-αθλητική». Αυτό είχε άμεσα ποσοτικά και ποιοτικά αποτελέσματα στα μουσικά σύνολα. Ταυτόχρονα, όμως, προκάλεσε συνεχή και έντονη κριτική δημιουργώντας σοβαρές αντιπαραθέσεις, εντός και εκτός του συλλόγου, γεγονός που τελικά είχε επιπτώσεις και στη λειτουργία των μουσικών συνόλων. Το 1923 διατυπώθηκαν δημόσια τρεις σοβαρές κατηγορίες. Πρώτον ότι η *Φιλαρμονική του Διαγόρα* έγινε *όμιλος παιχνιδιατόρων για να την προσκαλή και μάλιστα δωρεάν, ο Α και ο Β καφεπώλης να παιανίση στο καφεενείο του*. Δεύτερον ότι το μουσικό τμήμα έγινε για να *απολαμβάνουν της μουσικής μόνον οι Ημέτεροι, οι έχοντες τα μέσα και τας ευκολίας, ουχί δε και όλα τα μέλη του Σωματείου*, αφού δεν έπαιζε καθόλου εκείνη την περίοδο στην πόλη. Τρίτον, ότι έχει παραμεληθεί ο γυμναστικός χαρακτήρας του συλλόγου. Μάλιστα, στη δημόσια αντιπαραθεση γίνεται αναφορά σε φήμες για αποχώρηση μελών της φιλαρμονικής. Παράλληλα, από το 1925, επεκτάθηκε η πολιτιστική δραστηριότητα του συλλόγου *Δωριέας*, στου οποίου τη διοίκηση συμμετείχε και ο Εμ. Καλαμπίχης. Τον Οκτώβριο του 1926, η *Ροδιακή* ξεκίνησε πάλι να διατείνεται φιλικά προς τον *Διαγόρα*, ενώ το 1927 οι δημόσιες αντιπαραθέσεις εξακολούθησαν, αν και ηπιότερα. Σε αυτή τη φάση καταγράφηκε η άποψη (από την πλευρά του *Διαγόρα*) ότι ο αθλητισμός *δεν αποτελεί ένα εκ των σημαντικών [...] εκπολιτιστικών παραγόντων*.⁵⁰

Στη συνέχεια, σύμφωνα και με τον κανονισμό της αστυνομίας (18-1-1928, Ε'4) το πλαίσιο λειτουργίας των σωματείων έγινε ακόμα πιο αυστηρό. Μέσα στο 1928, τόσο ο *Διαγόρας*, όσο και άλλα μεγάλα σωματεία (π.χ. «Εργάνη Αθηνά») αντιμετώπισαν σημαντικά οργανωτικά προβλήματα. Την περίοδο αυτή ο *Δωριέας* ήταν πλέον πιο μαζικός και πιο ενεργητικός σύλλογος από τον *Διαγόρα*.⁵¹ Τον Νοέμβριο του 1929 ξέσπασαν επεισόδια με αφορμή την απονομή του Κυπέλλου των αγώνων που διοργανώθηκαν από τη Δημαρχεία Ρόδου. Μέλη του *Διαγόρα* κατήγγειλαν αδικία-νοθεία και διαμαρτυρήθηκαν για την

⁴⁸ *Ροδιακή* 13.8.1922, σ. 2, 29.3.1923, σσ. 1-2.

⁴⁹ *Ροδιακή* 3-12-1915, σ. 2, 17-12-1915, σ. 4, 26-1-1917, σ. 2, 10.2.1927, σ. 3, 28.2.1927, σ. 3 (Παπαϊωάννου, 2005).

⁵⁰ *Ροδιακή* 16.8.1923, σσ. 1-2, 17.9.1923, σ. 1, 24.9.1923, σ. 2, 27.9.1923, σ. 2, 4.10.1923, σσ. 1-2, 8.10.1923, σσ. 1-2, 17.1.1924, σ. 2, 19.6.1924, σ. 2, 26.1.1925, σ. 2, 19.2.1925, σ. 2, 7.5.1925, σ. 2, 3.5.1926, σ. 4, 23.9.1926, σ. 3, 7.10.1926, σ. 2, 24.12.1926, σ. 3, 6.7.1927, σσ. 1-3, 9.5.1927, σ. 3, 16.5.1927, σ. 3.

⁵¹ *Ροδιακή* 8.3.1928, σσ. 2-3, 31.5.1928, σ. 3, 4.6.1928, σ. 3, 21.6.1928, σ. 2.

απονομή του Κυπέλου. Στα επεισόδια ενεπλάκη και η αστυνομία και ακολούθησαν συλλήψεις, μηνύσεις, καταδίκες και φυλακίσεις. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες, τότε έκλεισε η Λέσχη του Συλλόγου και πετάχτηκαν τα μουσικά όργανα (Παπαϊωάννου, 2005).

9. Επίλογος

Από τον Τύπο της εποχής προκύπτουν μία σειρά από ζητήματα που χρειάζονται επιπλέον διερεύνηση. Το ζήτημα της μουσικής εκπαίδευσης στην πόλη της Ρόδου δεν αφορά μόνο την ελληνική κοινότητα. Μάλιστα, υπάρχουν ενδείξεις ότι οι μακροχρόνιες τυπικές και άτυπες σχέσεις μεταξύ των κοινοτήτων (Ελληνες, Τούρκοι, Ισραηλίτες, Ευρωπαίοι), αφορούν την εκατέρωθεν συμμετοχή σε μουσικές εκδηλώσεις των άλλων κοινοτήτων, τόσο ως ακροατές, όσο και ως συντελεστές. Σε αυτό το πλαίσιο, στην πόλη υπήρχε διαμορφωμένο δίκτυο που περιλάμβανε την παράδοση ιδιαίτερων μαθημάτων, κυρίως πιάνου και βιολιού. Από τους δασκάλους, ορισμένοι ήταν μόνιμοι κάτοικοι, ενώ άλλοι έμειναν στο νησί για κάποια χρόνια εξασκώντας, ανάμεσα σε άλλες καλλιτεχνικές ή μη δραστηριότητες, το επάγγελμα του δασκάλου μουσικών οργάνων. Τέλος, στον Τύπο επιβεβαιώνεται η ανάγκη της τοπικής κοινωνίας για αναζήτηση έντυπου μουσικού υλικού και παρουσιάζονται ενδείξεις για συγκεκριμένους τρόπους διακίνησης παρτιτούρων. Η μελέτη του σχετικού έντυπου υλικού όσο και η καταγραφή του ρεπερτορίου της εποχής μπορούν να προσδιορίσουν με μεγάλη σαφήνεια το περιεχόμενο του διδακτικού υλικού που αξιοποιήθηκε την περίοδο αυτή. Επίσης, επιβεβαιώνεται η παρουσία κι άλλων σημαντικών μουσικών συνόλων, ενώ υπάρχουν αναφορές και μικρότερα και βραχύβια σύνολα. Τέλος, προκύπτει η ανάγκη να μελετηθεί η μουσική δραστηριότητα που εκδηλώθηκε στο πλαίσιο των άλλων πολιτιστικών – αθλητικών σωματείων (αλλά και αμιγώς μουσικών συλλόγων) που ιδρύθηκαν εκείνη την περίοδο, τόσο στην πόλη της Ρόδου όσο και στα χωριά.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Βεργωτής, Γ. (1972). *Η εκπαίδευση εις την νήσον Ρόδον. Συμβολή εις την Ιστορίαν της Δωδεκανήσου*. Αθήνα: Ιωαν. Σούκης & Σια.
- Βρατσάλης, Α. (1990). *Νιοχωρίτικα*. Ρόδος: Τυπογραφείο «Τέχνη».
- Γιαννόπουλος, Γ. (2006). Δωδεκάνησος, η γένεση ενός ονόματος και η αντιμετώπισή του από τους Ιταλούς. *Εώα και Εσπέρια*, 6, 275-296.
- Καρδάμης, Κ. (2015). Περί της ίδρυσης και περί την ίδρυση της Φιλαρμονικής Εταιρίας Κέρκυρα: Αστικοί μύθοι και ιστορικές πραγματικότητες. *Μουσικός Ελληνομνήμων*, 21-22, 12-27.
- Κυπριώτης, Φ. (1988). *Δωδεκανησιακή Εθνική Αντίσταση, στα χρόνια της Ιταλό-Γερμανό-Αγγλοκρατίας 1912-1948*. Ρόδος.
- Λογοθέτης, Μ. (2010). *Ο Δωδεκανησιακός Τύπος (1848-2008). Τόμος πρώτος: Εισαγωγικά – Ρόδος*. Αθήνα.
- Νικολάου, Ν., & Αγγελής, Α. (2009). *Η Ρόδος του εικοστού αιώνα*. Ρόδος: Δέντρο.
- Παπαϊωάννου. (2005). *Διαγόρας Ολυμπιονίκης ο Ρόδιος. Γυμναστικός Σύλλογος «Διαγόρας»* (2η έκδ.). Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Τσιρπανλής, Ζ. (1998). *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα (1912-1943)*. Ρόδος.
- Φευγαλάς, Σ. (2020). Φορείς μουσικής εκπαίδευσης στη Λέσβο το πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα. Στο Ο. Παχή (Επιμ.), *Επιστημονικό Συνέδριο «Η εκπαίδευση στη νησιωτική Ελλάδα»*. ΠΔΕ Ιονίων Νήσων - 1^ο ΠΕΚΕΣ Ιονίων Νήσων (σσ. 131-144). Κέρκυρα: CorfuPress.